

Xénero e emprego nos debates políticos italianos 1995-2007: a construción de suxeitos de xénero «non empregados»

& *Resumo/Abstract: Neste artigo analízase o desenvolvemento do tema de «xénero e non emprego» nos debates políticos italianos desde 1995 ata o 2007. Co termo «xénero e non emprego» referímonos a como as políticas de emprego tratan determinadas categorías de cidadáns e cidadás como lexitimamente «non empregados» e cales son as implicacións de xénero destes supostos. As preguntas das que partimos son as seguintes: cales foron os temas máis candentes no debate político italiano na área de «xénero e non emprego»? Cales foron os principais axentes domésticos e internacionais que tiveron unha influencia nestes debates? Que categorías de suxeitos se constrúen nas políticas sobre xénero e «non emprego»? O relatorio está baseado na investigación desenvolvida polo proxecto Europeo QUIING (Quality in Gender Equality Policies www.quing.eu). Ao reconstruír a historia dos debates políticos italianos acerca do tema de «xénero e non emprego» pretendemos reflexionar sobre en que medida estes debates teñen un enfoque de xénero e abordan a intersección do xénero con outras desigualdades como a clase, a idade e a etnia..&*

& *Palabras clave: políticas de xénero en Italia, políticas de emprego, conciliación vida familiar e laboral, traballo doméstico, benestar social*

1. INTRODUCCIÓN¹

Neste artigo analizamos o tema «xénero e non emprego» nos debates políticos italianos desde 1995 ata o 2007. Adoptamos o enfoque analítico do «non emprego» porque é un xeito de ver as políticas de emprego e outras políticas relacionadas a través dunha perspectiva invertida sobre o modo en que estas políticas constrúen categorías de cidadás e cidadáns que son considerados lexitimamente empregados e non empregados. Interésanos tamén saber cales son as consecuencias de xénero desta construción. Partindo desta perspectiva, analizamos aquelas políticas italianas que, a través da súa regulación das condicións de emprego, prestacións sociais, permisos parentais, coidado de nenos, de persoas maiores e dependentes, pensións e traballo doméstico constrúen e valoran as diferentes categorías das persoas non empregadas e a dimensión de xénero destas (QUING 2007a).

Exploramos este tema partindo de dous tipos de preguntas de investigación. En primeiro lugar, queremos atopar cales son os temas máis candentes na axenda política italiana na área de «non emprego» desde 1995 ata o 2007, e cales foron os principais axentes políticos que interviñeron e tiveron unha influencia nos debates. En segundo lugar, pretendemos realizar unha análise preliminar da medida en que as políticas italianas sobre «non emprego» teñen unha dimensión de xénero, que categorías de suxeitos constrúen e ata que punto abordan a intersección do xénero con outras desigualdades, sobre todo en relación coas interseccións xénero/clase, xénero/idade e xénero/etnia.

En relación coa primeira serie de preguntas, encontramos que os debates políticos máis candentes en Italia sobre «xénero e non emprego» no período considerado son, con graos diferentes de relevancia, o da conciliación da vida familiar e laboral, as pensións e as prestacións sociais, e o traballo doméstico e de coidado. Os principais axentes políticos involucrados nestes debates foron axentes gobernamentais dos ministerios de Traballo e de Asuntos Sociais, o Parlamento, as mulleres dentro de partidos e organizacións sindicais, os sindicatos e patronais e, aínda que en menor medida, tamén o Ministerio de Igualdade de Oportunidades. A Unión Europea (UE) tivo un papel clave en condicionar algúns dos debates sobre «xénero e non emprego» a través da presión que pode exercer sobre os estados membros para que implanten as directivas de igualdade. As activistas feministas en xeral non participaron directamente nos debates gobernamentais sobre o tema, senón que traballaron dentro dos movementos feministas e en conexión cos movementos sociais.

No referente ao segundo tipo de preguntas, o noso argumento é que as políticas italianas sobre «non emprego» constrúen determinados tipos de suxeitos, en cuxa construción tenden a se reproducir uns estereotipos de xénero acerca da división do traballo produtivo e reprodutivo e a se articular as interseccións do xénero coa clase, a idade e a etnia, ou á maneira en que a articulación política destas desigualdades contribúe a perpetuar certas desvantaxes para as mulleres.

Este artigo baséase na investigación desenvolvida polo proxecto europeo QUING (*Quality in Gender Equality Policies*), en cuxo contexto foi elaborada a definición do tema «xénero e non emprego», así coma a reconstrución dos debates políticos italianos sobre o asunto². O período de estudo, 1995-2007, seleccionouse tomando como punto de partida a conferencia mundial das Nacións Unidas para as mulleres de Pequín, que lanzou oficialmente a estratexia do *mainstreaming* de xénero que deu impulso á incorporación dunha perspectiva de xénero en todas as políticas públicas.

O argumento desenvólvese en catro seccións. Na primeira ofrécese unha definición do tema «xénero e non emprego» e preséntanse uns datos de contexto acerca da situación laboral das mulleres en Italia e as prestacións sociais que poidan favorecer a conciliación de traballo e familia. A segunda sección axúdanos a delinear os principais axentes das institucións e da sociedade civil que estiveron involucrados nos debates sobre xénero e políticas relacionadas co emprego en Italia. A terceira sección céntrase na análise dos debates políticos máis candentes en Italia sobre «xénero e non emprego». Na última sección presentamos algunhas conclusións da análise dos debates, realizando unhas consideracións preliminares respecto do tipo de construción de xénero dos suxeitos que emerxe nos debates políticos italianos sobre «non emprego», e da medida en que estes últimos abordan a intersección do xénero con outras desigualdades.

2. XÉNERO E POLÍTICAS DE «NON EMPREGO» EN ITALIA³

Os estudos sobre xénero no contexto italiano centráronse nas políticas sociais e de emprego debido á súa relevancia para conseguir a igualdade entre mulleres e homes, e nas desigualdades que persisten no mercado laboral e na oferta de servizos de benestar social (Zanfrini, 2005; Bettio e Plantenga, 2004; Del Boca e Repetto Alaia, 2003; Picchio, 2003; Naldini, 2002; Addis, 1997, 2000; Bimbi, 1997; Trifiletti, 1997, 2006; Villa, 1997 e 2004; Gottardi, 2005; Ruspini, 2000; Saraceno e Naldini, 1998). A análise que aquí se leva a cabo fundaméntase na literatura de xénero sobre emprego e políticas sociais en Italia pero faino reorientando o foco do estudo cara ao tema de «xénero e non emprego». Mentres que o «non emprego» non é, notoriamente, un tema político en si mesmo, a adopción desta perspectiva é unha estratexia que nos permite achegarnos ao tema de xénero e emprego cunha nova mirada que nos axuda a descubrir aspectos do asunto que quedan por explorar. Esta é a razón pola que pretendemos analizar as políticas de emprego, conciliación da vida familiar e laboral, pensións e prestacións sociais, adoptando unha perspectiva invertida que lle dá a volta ao asunto «xénero e emprego», transformándoo en «xénero e non emprego» (QUING 2007a; 2007b).

Se a norma é o emprego, como aparece na Estratexia de Lisboa do 2000 e en declaracións e medidas políticas a nivel nacional, investigar o tema de «xénero e non emprego» significa ver como a regulación relacionada co emprego constrúe estados lexítimos de «non emprego» para determinados grupos sociais e como esta construción se dirixe a mulleres e homes (QUING, 2007a). Como se afirma no informe do proxecto QUING no que está baseado este relatorio, «o non emprego non é un tema político en si mesmo. Máis ben é o resultado de políticas públicas que coa súa regulación específica das condicións de emprego, prestacións sociais, permisos para coidado ou outras razóns, idade de xubilación e traballo voluntario, constrúen e avalían positiva ou negativamente categorías de persoas non empregadas. Todo isto ten unhas implicacións de xénero». (QUING 2007a: 8).

A perspectiva do «non emprego» é especialmente útil para explorar a división entre traballo reprodutivo e produtivo que establece unha relación moi estreita, e cunhas fondas implicacións de xénero, entre emprego retribuído e traballo doméstico non retribuído. Se as políticas públicas constrúen algúns suxeitos (normalmente os homes) como máis lexítimamente aceptados para estar nunha situación de emprego (a tempo completo), tamén constrúen a outros suxeitos (normalmente as mulleres) como máis lexítimamente aceptados para estar non empregados, ou empregados a tempo parcial, para coidar de persoas e fogares.

Servizos sociais que permiten a conciliación de familia e traballo, como garderías e coidado de persoas maiores, ou permisos parentais, teñen un impacto sobre os modos máis ou menos desiguais nos que o traballo retribuído e non retribuído se distribúe entre as mulleres e os homes. A maneira en que as medidas sociais e de coidado están formuladas nun determinado país é, xa que logo, especialmente importante para entender as oportunidades, os incentivos ou desincentivos que teñen as mulleres para entrar e saír do mercado laboral.

Existen moitos exemplos de estados «lexítimos» de «non emprego» que regulan camiños de entrada e saída do mercado laboral e os servizos sociais que permiten a conciliación de traballo e familia. Entre eles están os permisos de maternidade, paternidade e parentais, a normativa sobre traballo a tempo parcial, as medidas para o coidado de nenos/as, anciáns/ás e persoas dependentes, a regulación do traballo doméstico, as prestacións de desemprego, os servizos sociais en xeral, as políticas sobre idade de xubilación e as pensións, as políticas públicas sobre inactividade por razóns de saúde ou discapacidade, as políticas de promoción de emprego, as políticas fiscais que utilizan o individuo ou a familia como unidade para a imposición tributaria e as prestacións sociais, creando así diferentes suxeitos dependentes ou independentes (QUING 2007a; 2007b). En todos os exemplos mencionados de políticas relacionadas co «non emprego», o interese da nosa investigación está en como as políticas constrúen e avalían mulleres e homes que pertencen supostamente á poboación «inactiva», por exemplo persoas que coidan doutros membros da familia, e en como constrúen e avalían os mecanismos que producen estes suxeitos. Esta é a razón pola que nos interesa preguntarnos que suxeitos as políticas públicas consideran lexítimamente «non empregados», en que medida as políticas públicas relacionadas co «non emprego» consideran a algúns grupos máis relevantes que outros, con especial atención a como abordan a intersección do xénero con outras desigualdades, en particular con respecto á clase social, a idade e a etnia.

A partir desta definición do tema, na nosa análise dos debates políticos italianos sobre «xénero e non emprego» formulámonos preguntas como as seguintes: ata que punto ás mulleres en Italia se lles ofrecen incentivos para estar empregadas? Ata que punto os servizos e prestacións sociais as desaniman a participar no mercado laboral? En que medida as políticas públicas constrúen ás mulleres como suxeitos lexítimamente «non empregados», durante períodos máis ou menos longos, para se responsabilizaren das tarefas reprodutivas e do coidado? Ata que punto se lles ofrecen aos homes incentivos para estar temporalmente non empregados a través de permisos de paternidade, parentais e de coidado de familiares dependentes? Como constrúen as políticas públicas o status das traballadoras inmigrantes? Como se constrúen as mulleres e homes con ingresos baixos e que papel se lles asigna como suxeitos dependentes e independentes? Que papel lles asignan as políticas públicas italianas (sobre pensións, servizos sociais, etc.) ás mulleres máis maiores? A quen se anima ou desanima a estar empregado/a e en que tipo de emprego (regular ou somerxido)?

Antes de analizar cales son os debates políticos máis candentes en relación co «xénero e non emprego» cómpre ofrecer algúns datos para contextualizar a situación na que se atopan mulleres e homes italianos en relación co emprego, as taxas de desemprego, a poboación inactiva e as prestacións sociais e de coidado. Os datos sobre o mercado laboral italiano amosan unha forte diferenciación en termos de xénero e de xeografía. A peor situación de discriminación de xénero é a experimentada polas mulleres que viven no sur de Italia, debido ás divisións que caracterizan o desenvolvemento rexional italiano desde o comezo da modernización e industrialización, coñecidas como *questione meridionale*. A taxa de emprego é do

69,7% para os homes e do 45,3% para as mulleres se se considera Italia no seu conxunto, pero a diferenza amplíase en canto comparamos as rexións do nordés (caracterizadas polo «milagre económico» da última década), onde o emprego das mulleres sobe ata o 56%, é dicir, 4 puntos por baixo das cifras obxectivo de Lisboa, e as rexións do sur, onde as mulleres empregadas son tan só o 30% do total da poboación adulta. As mulleres seguen sendo a maioría das persoas desempregadas, case dobrando o número dos homes, como mostran as taxas de desemprego do 6,2% para os homes e do 10,1% para as mulleres, que no sur de Italia medran ata o 19,6% para as mulleres e o 11,4% para os homes (Instituto Nacional de Estatística, Istat 2006).

Aínda máis interesantes para analizar as políticas laborais a través das «lentes do non emprego» son os datos sobre a poboación inactiva. Unha vez máis podemos comprobar o desequilibrio de xénero (a taxa de inactividade é do 39% para os homes e do 62,1% para as mulleres) e de xeografía (as mulleres no norte de Italia son o 56,1%). Neste sentido son moi significativas as razóns polas que os individuos están inactivos. Aquí descubrimos que as mulleres están sobrerrepresentadas entre as persoas que non buscan traballo debido a «razóns familiares» (409 000 mulleres —a maioría do sur de Italia— e 47 000 homes), debido á «falta de interese polo traballo» (2 395 000 mulleres e 176 000 homes), debido á falta de educación/formación (2 084 000 mulleres e 1 909 000 homes); e, finalmente, entre as persoas «desanimadas», é dicir, as que renunciaron a unha busca activa (847 000 mulleres e 315 000 homes) (Istat 2006).

Un factor importante para entender o contexto das políticas de «non emprego» en Italia é a oferta de servizos de benestar social, especialmente para os/as nenos/as: o 7,4% é a proporción entre prazas dispoñibles nas estruturas públicas e privadas e o total de número de nenos/as de entre 0-3 anos. A situación é altamente desproporcionada ao longo do territorio nacional, cunha porcentaxe de cobertura que pode chegar ao 20% en rexións como Emilia Romagna e ao 2% nalgunhas rexións do sur de Italia. Para os servizos de garderías para nenos/os de 3-6 anos o panorama é totalmente distinto, cunha cobertura do 95% de toda a poboación desa idade, aínda que a maioría das estruturas están xestionadas privadamente por institucións relixiosas, máis caras que as públicas (datos do Istat/CNEL 2003 citados por Villa, 2006: 65). O traballo das avoas parece crucial para solucionar o problema da oferta insuficiente de servizos estatais de garderías en Italia (CNEL 2004).

Os datos sobre o uso dos permisos parentais por homes e mulleres tamén son significativos para entender o tipo de itinerario de carreira que se constrúe para as nais no ámbito do emprego e dos pais no do coidado. O 13,4% das nais volven ao traballo inmediatamente despois do permiso obrigatorio de maternidade e tan só o 10% das nais tardan máis dun ano en volver ao traballo. A maioría das mulleres utilizan permisos máis breves. En xeral, a decisión de volver ao traballo débese principalmente a razóns de carácter económico. Nunha sonda-xe levada a cabo polo Istat no 2003 tan só o 7% dos pais fixera uso do seu permiso parental ao vencer o segundo ano de nacemento do fillo/a e tan só un 4% tiña intención de facelo nun futuro próximo (Villa, 2006: 66-67).

Outra característica do mercado laboral italiano é a súa forte segregación de xénero, tanto vertical coma horizontal, como se afirma en moitas sondaxes e estudos (entre eles Sabbadini, Rosti, 2006): as mulleres están sobrerrepresentadas no sector dos servizos e da administración pública, especialmente nos ámbitos da educación, da saúde e dos servizos sociais (45,2%), mentres que seguen sendo unha minoría no sector industrial (23,9%). En relación coas funcións e posicións dentro das organizacións, as mulleres predominan nas funcións administra-

tivas, no comercio e nos servizos de atención ao público, en posicións técnicas-intermedias, mentres que os únicos sectores onde se atopa unha porcentaxe considerable de mulleres como directoras/executivas (máis do 20%) son a agricultura, o comercio, a administración pública e os servizos. As mulleres en posicións de poder son case inexistentes nos sectores da construción, de servizos financeiros, da industria, do transporte e da política (datos do Istat, citados por Rosti, 2006).

Varios estudos detectaron as interseccións entre xénero e clase social: os estudos sobre a pobreza mostran que a gran maioría da poboación que vive baixo o limiar da pobreza son mulleres, dado o número en aumento de nais solteiras e mulleres maiores que viven soas (Bimbi, 1997). Noutros casos, a intersección xénero/clase chámase simplemente doutro xeito. A distinción feita por Villa entre os diferentes tipos de conciliación familia-traballo que dependen da ocupación (tipo de contrato, educación, nivel de flexibilidade) mostra que a educación e o tipo de traballo (que a miúdo dependen da clase social) adoitan producir situacións discriminatorias posto que afectan á posibilidade de combinar de xeito «satisfactorio» o traballo dentro e fóra do fogar (Villa, 2004: 74-75).

En Italia aproximadamente un de cada tres traballadores ten un traballo «non estándar». No 2003, houbo un aumento de traballos permanentes e a tempo completo e unha diminución de contratos temporais. Pero as diferenzas entre mulleres e homes na distribución de emprego inestable son significativas: mentres que os homes, en comparación con anos anteriores, tenden a estar contratados con contratos estables e a tempo indeterminado, tivo lugar un aumento das mulleres empregadas con contratos a tempo determinado (Villa, 2004). Unha investigación levada a cabo por CGIL (o maior sindicato italiano) no 2003 calculou que as mulleres representan o 46,2% das persoas traballadoras contratadas sobre a base de «contratos de colaboración» formalmente comparables ao traballo autónomo e o 49,7% das contratadas a tempo determinado dentro do traballo subordinado. A división xeográfica aquí tamén é determinante. O sur de Italia mostra as porcentaxes máis altas de mulleres entre os traballadores precarios: o 14% das empregadas no sur ten un contrato de colaboración en comparación co 12,5% do norte de Italia (Ires, 2003: 14-16).

Para ofrecer unha imaxe máis completa do traballo feminino en Italia é preciso mencionar a situación das mulleres inmigrantes: existen 2 730 000 inmigrantes legais a final do 2004 e máis de 3 millóns no 2005, e representan o 8% da forza de traballo total. Case a metade son mulleres, que traballan principalmente no sector do coidado como traballadoras domésticas e sen contrato legal: estímase que máis de 500 000 inmigrantes traballan neste sector e que 5 de cada 6 traballadores domésticos son inmigrantes (Caritas, 2004; 2005). Dentro da inmigración legal e fóra do que se considera legalmente «emprego», existe o traballo do sexo levado a cabo por prostitutas inmigrantes. Segundo o Instituto Nacional de Investigación Eurispes, no 2003 este fenómeno involucraba a 30 000 mulleres, o 20% delas inmigrantes. Con todo, as estudosas consideran que estes datos son máis baixos que a realidade, xa que, segundo investigacións máis recentes, as mulleres inmigrantes representan a maioría das prostitutas que traballan en pisos e *night clubs* (Barnao, 2006).

3. AXENTES PRINCIPAIS NOS DEBATES POLÍTICOS ITALIANOS SOBRE «XÉNERO E NON EMPREGO»⁴

A análise dos debates políticos italianos en materia de xénero e políticas relacionadas co emprego, que se relata na sección 3, permítenos identificar os principais axentes institucio-

nais e da sociedade civil que participan nos debates. Os datos revélanos que os principais axentes institucionais que participaron nos debates sobre emprego son o Parlamento e a súa Comisión IX sobre Asuntos de Emprego, o Goberno e o Ministerio de Traballo, integrado no 2002 polo Ministerio para o Welfare ou o Ministerio de Asuntos Sociais. A Unión Europea foi un axente político crucial e influente no establecemento e desenvolvemento dunhas institucións políticas sobre igualdade e na aprobación dunha normativa en materia de xénero e emprego (Donà, 2006; Guadagnini e Donà, 2007). A UE influenciou os debates, tanto grazas ás súas directivas de igualdade vinculantes que deben ser traspostas na normativa italiana como ás sentenzas, ás veces controvertidas, do Tribunal de Xustiza das Comunidades Europeas (TXCE).

Polo que se refire ás axencias políticas de igualdade en Italia, parece que, malia a proliferación de axencias institucionais de igualdade cunha variedade de competencias en emprego e outras áreas, estas institucións non tiveron un papel tan relevante á hora de condicionar os debates políticos italianos sobre xénero e «non emprego» na última década. O Ministerio para os Dereitos e a Igualdade de Oportunidades (*Ministero per i Diritti e le Pari Opportunità*), creado en 1996 polo Goberno de centro-esquerda de Prodi⁵, participou en certa medida nos debates sobre conciliación da vida familiar e laboral. Con todo, non parece desempeñar un papel tan forte nos debates políticos e nas negociacións sobre as pensións, os beneficios sociais e o traballo doméstico. Máis investigacións son precisas para saber se a Comisión Nacional para a Igualdade (*Commissione Nazionale per la parità e le pari opportunità*), que se creou en 1984 para asesorar ao Xefe de Goberno e coordinar as actividades gobernamentais en materia de igualdade, xogou un papel máis relevante no debate público sobre estes temas. Outras axencias de igualdade de oportunidades dentro das autoridades rexionais e locais contribuíron a sensibilizar a sociedade a través de conferencias e seminarios, proxectos e acordos sobre desenvolvemento local e acceso das mulleres ao mercado laboral, así coma no tema da conciliación familia-traballo, especialmente desde final dos noventa e nos comezos deste século.

Os representantes dos sindicatos (e as redes de mulleres dentro destes) e das organizacións patronais foron especialmente activos nos debates sobre «non emprego» (aínda que xeralmente sen ter perspectiva de xénero). En Italia os tres sindicatos principais que son membros dunha confederación nacional son CGIL, CISL e UIL. Os sindicatos non teñen unidades de xénero específicas dentro das súas estruturas e normalmente adoitan delegar as competencias en materia de igualdade de oportunidades no secretario xeral (case sempre un home), que é axudado no asunto por unha muller que coordina a rede de mulleres dentro da organización. Da outrabanda da representación de intereses están as organizacións empresariais que están organizadas segundo os sectores e a orientación política. Entre elas a máis importante é Confindustria (federación de empresarios industriais) xunto con Confcommercio e API (que representan, respectivamente, o comercio e as pequenas empresas).

Os movementos feministas italianos mantivéronse xeralmente á marxe da esfera política institucional, o que demostra a existencia de tensións entre os dous ámbitos que caracterizan o contexto político italiano. As primeiras ministras de Igualdade de Oportunidades, Anna Finocchiaro, Laura Balbo e Katia Belillo, grazas ás súas experiencias tanto nos partidos coma no movemento feminista, abriron oportunidades para que as feministas (ata as teóricas da diferenza) entrasen na escena institucional e participasen en diferentes proxectos, mesmo como empregadas dentro das administracións públicas. Con todo, moitas feministas deciden

non contribuír ás políticas institucionais, de tal modo que as tensións entre as institucións de igualdade e un movemento feminista polifacético están sempre presentes, sendo construtivas unhas veces, talvez, e outras sendo simples sinais da fragmentación do activismo das mulleres (Callón, 2003).

Malia esta relación problemática entre feministas de estado e do movemento, activistas feministas intentaron influenciar os sindicatos e os movementos sociais para amosar as interrelacións entre as condicións das mulleres e os cambios no mercado laboral, reflexionando sobre os temas do aumento da precariedade laboral e o seu impacto nas vidas das mulleres. Estudosas feministas e expertas de xénero participaron no debate facendo propostas sobre os tempos urbanos para conciliar traballo e vida familiar, sobre os xeitos máis sensibles ao xénero de avaliar o status das familias tendo en conta o traballo doméstico e de coidado, e en xeral investigando o tema de xénero e emprego. Os movementos feministas, a miúdo desde dentro dos movementos sociais (Forum Social Europeo), ou creando redes con estes, foron activos no tema do traballo doméstico e de coidado e as súas interseccións coa etnia e a clase, así coma no tema da precariedade laboral.

4. OS DEBATES POLÍTICOS ITALIANOS SOBRE «XÉNERO E NON EMPREGO»

Os debates políticos máis candentes que detectamos en Italia na área de «non emprego» desde 1995 ata o 2007 cobren os temas da conciliación de traballo e vida familiar, o acceso a prestacións e servizos de benestar social, a idade de xubilación —dentro do debate máis amplo sobre as pensións— e o traballo doméstico e de coidado. Nestes casos puidemos identificar polo menos un documento político oficial⁶ que foi tamén debatido no Parlamento e na sociedade civil e tivo resonancia nos medios de comunicación.

A conciliación de traballo e vida familiar foi un debate político especialmente candente en Italia e que amosa unha maior perspectiva de xénero en comparación cos outros debates analizados. É o debate no que houbo unha maior alianza entre as feministas de estado e do movemento. Desde finais dos setenta en diante, o debate empeza a estar articulado entre as feministas de estado, as estudosas e as mulleres nos sindicatos. Isto leva a unha proposta por parte das mulleres do Partido Comunista (PCI), presentada en 1990 pola deputada Livia Turco, chamada «Horas de traballo, estacións da vida e tempos urbanos». O documento afirma para todos os cidadáns e cidadás o dereito ao autogoberno do tempo, o dereito á libre expresión en varias dimensións da existencia (traballo, coidado, tempo libre, formación, vida emocional e de relacións), que inclúe tamén a institucionalización de esquemas de planificación de tempos urbanos, e a necesidade de superar a división sexual do traballo a través dunha redistribución do coidado entre os sexos. Un forte impulso á proposta veu logo da obrigatoriedade de traspoñer a Directiva Comunitaria 96/34 sobre permiso parental. Ademais dos axentes gobernamentais, como a ministra de Igualdade de Oportunidades Balbo e deputados que debateron a proposta ao longo dos noventa, os axentes principais da sociedade civil que participaron no debate foron os sindicatos, especialmente as redes de mulleres dentro destes, e as organizacións patronais.

O resultado destes debates é a Lei 53/2000 sobre o permiso parental que pon en marcha a Directiva 96/34/CE⁷. Livia Turco, daquela ministra de Asuntos Sociais, fíxose promotora da lei xunto co ministro de Traballo. A Lei 53 introduciu cambios significativos en Italia posto que regula o permiso de maternidade e os permisos parentais, o dereito de coidado e de organi-

zación dos tempos urbanos, e introduce medidas para apoiar a flexibilidade do tempo laboral. Pero a pesar dos seus avances, a lei ten un potencial para empuxar ás mulleres a unha situación de «non emprego» polo menos por dúas razóns. Primeiro, a Lei 53 foi tachada de excesivamente «proteccionista» pola economista Fiorella Kostoris⁸, debido á obrigatoriedade do permiso de maternidade de 5 meses para as nais, mentres que non se promove da mesma forma o permiso para os pais. Segundo, os permisos parentais optativos están retribuídos ao 30% do salario, o cal desincentiva aos pais a pedilos. Estes factores, porén, non son tidos en conta no debate sobre a lei, no que as deputadas e as feministas parecen aliarse cos sindicatos no apoio ao permiso de maternidade obrigatorio para protexer os dereitos das traballadoras fronte á oposición da patronal.

A pesar dos cambios introducidos pola Lei 53/2000, as mulleres sofren aínda moitos problemas de conciliación, non soamente pola falta de servizos sociais e de asunción de responsabilidade por parte dos pais, senón tamén pola difícil situación laboral na que se atopan (Villa, 2004; Shadow Report, 2004). A situación precaria das traballadoras vese ademais debilitada por unha reforma profunda do mercado laboral apoiada pola Lei 30/2003⁹ e o Decreto lexislativo 276/2003¹⁰. A Lei 30, chamada «Lei Biagi», xunto co Libro Branco sobre o mercado laboral¹¹, reforza a flexibilización do mercado laboral e introduce novas formas de emprego «non estándar» para aumentar as taxas de emprego. Esta reforma crea máis de 45 tipos diferentes de contrato, recorta a protección social e debilita a tradicional representación colectiva por parte dos sindicatos a través da individualización dos contratos (Shadow Report 2004). Isto debilita a posición das mulleres no mercado laboral e fai aínda máis difícil conciliar o traballo coa vida familiar. A Lei Biagi e o Libro Branco son moi criticados polos sindicatos¹² e debatidos amplamente pola sociedade civil. Non obstante, o debate non ten perspectiva de xénero, senón que se centra nunha crítica xeral da precariedade laboral, tal e como amosa o slogan da manifestación en Roma no 2003: «*Stop precarietà ora!*».

Pese ao seu visible impacto de xénero, o tema do cálculo das prestacións sociais e as transferencias económicas dependentes dos ingresos familiares en vez de individuais non foi un tema candente na axenda política nin para as feministas de estado nin para as mulleres dentro dos partidos ou sindicatos. O cálculo da riqueza familiar para ter acceso aos servizos de benestar social e ás contribucións monetarias introdúcese en 1998¹³ a través do Indicador de Status Económico (ISE), que está baseado no ingreso conxunto da parella. O mesmo ano, coa Lei 448¹⁴ de Medidas de Financiamento Público para o Desenvolvemento créase un novo beneficio monetario para as nais non empregadas, chamado cheque de maternidade, baseado no índice ISE e no número de fillas e fillos (máis ou menos 280 euros ao mes por filla ou fillo). Como afirman unhas estudosas feministas (Addabbo e Caiumi, 1999; Addis, 1999), tanto os beneficios monetarios a familias baixo un certo limiar coma as posibilidades de acceder aos servizos regulados tomando como base a medición do ingreso da parella (ISE) representan un imposto indirecto sobre o traballo das mulleres e un xeito de desanimar ás mulleres a traballar. Isto é especialmente así nun contexto como o italiano, onde a oferta de servizos de coidado infantil é tan escasa que unha muller que ten fillos e unha parella con ingresos baixos prefere quedar na casa ou traballar na economía informal para non pagar impostos máis altos, para ter acceso aos servizos de saúde e de benestar social e para estar lexitimada a recibir os «cheques familiares». Resumindo: as mulleres italianas en familias cun só ingreso son indirectamente animadas a estar «non empregadas».

O debate sobre a reforma do sistema de seguridade social, especialmente as pensións, foi moi candente en Italia na última década. A dimensión de xénero xeralmente foi ignorada na discusión, pese ás consecuencias que esta reforma política ten para a vida das mulleres e a definición do seu status de emprego. A reforma Dini de 1995 (Lei 335/1995), que foi o primeiro de varios intentos para redeseñar o sistema da seguridade social e reducir o gasto para as pensións, introduciu un cambio desde un sistema baseado nas ganancias a un baseado nas cotizacións, co efecto de reducir progresivamente as pensións. As estudosas feministas manifestaban xa daquela a súa preocupación de que as mulleres estarían penalizadas pola reforma Dini debido a que a súa vida profesional máis descontinua polo traballo de coidado reduciría de facto as súas posibilidades de cotización con respecto aos homes (Giordano, 1995; Mauriello, 1995/1996).

Na mesma liña da anterior, a reforma Maroni do 2004 (Lei 243)¹⁵ mantén a idade de xubilación aos 65 anos para os homes e aos 60 para as mulleres, pero establece que desde o 2008 o período mínimo de cotizacións pasará de 35 a 40 anos, independentemente da idade. Unha combinación de historia de cotizacións e idade permitirá unha prexubilación para as persoas que teñan polo menos 60 anos. A aprobación foi altamente conflitiva e houbo dúas folgas nacionais no 2003 e no 2004. Polo que atinxe ás mulleres, unha regulación especial sobre prexubilación permite recibir unha pensión aos 57 anos e con 35 anos de cotizacións. Considerado que o cálculo dos beneficios se realiza tomando como base as cotizacións que efectivamente se pagaron, as mulleres que se retiran con antelación recibirán menos diñeiro. Ademais, o sistema de cotizacións terá un impacto nas persoas traballadoras dependendo da súa historia laboral: os traballadores e traballadoras cunha historia laboral continuada estarán en mellor situación que os que teñen algunha descontinuidade, así como as persoas empregadas con contratos atípicos. Para as mulleres pódese prever que se asegurará unha pensión mínima para as traballadoras do sector público, mentres que para as que experimentaron unha alta descontinuidade no emprego (con períodos de inactividade ou desemprego) a pensión será moi baixa. Moitas mulleres non chegan aos 35 anos de cotizacións, e polo tanto non teñen dereito a ningunha pensión (CNEL 2003)¹⁶.

Como xorde no debate público, o sindicato CGIL expresou as posicións máis críticas acerca do impacto da reforma das pensións na vida das mulleres, especialmente a do 2004. No entanto, ningún dos sindicatos criticou a desigualdade existente en darlles ás mulleres unha idade de xubilación máis baixa co argumento de que a igualdade formal se traduciría en desvantaxes substanciais debido ás dificultades ás que se enfrontan as mulleres para acumular anos laborais e ás maiores descontinuidades nas súas vidas laborais, que son debidas á distribución desigual do traballo doméstico e de coidado. Pola contra, as organizacións patronais estiveron xeralmente a favor do proceso de reforma das pensións.

A Lei de Orzamento aprobada no 2007 polo Goberno de centro-esquerda de Prodi mantén a diferenza na idade máxima de xubilación aos 65 anos para os homes e aos 60 para as mulleres. A única voz que se levanta a favor da necesidade de igualar as idades de xubilación de mulleres e homes é a da deputada do Partido Radical Emma Bonino. O establecemento de diferenzas na idade de xubilación de mulleres e homes, ademais, fai caso omiso da sentenza do Tribunal de Xustiza Europeo (2005/2114) que declara a lexislación italiana na materia en contradición coa normativa europea. Inmediatamente logo das declaracións de Bonino, tan só o máis pequeno dos sindicatos, UIL¹⁷, se declarou abertamente a favor das afir-

macións da deputada, mentres que a ministra de Igualdade de Oportunidades (Partido Democrático de Esquerda) estivo explicitamente en desacordo con ela.

O debate sobre o traballo doméstico e de coidado foi un tema menos candente con respecto aos outros dous temas, pero foi debatido desde o 2000 en diante, especialmente polos movementos feministas, ás veces en relación cos movementos sociais. Neste debate fíxose especial fincapé nas interseccións do xénero coa etnia e a clase. O traballo doméstico e de coidado foi tradicionalmente unha tarefa feminina en Italia, como se viu no debate sobre a conciliación familia-traballo, que se presenta como un problema de mulleres. No caso do traballo de coidado e doméstico retribuído e formalizado asístese a un proceso de dúplice cara. Por unha banda, o estado fai un chamamento ás familias para que tomen a responsabilidade do coidado dos enfermos crónicos e os anciáns (supostamente para evitar os efectos deshumanizantes da «institucionalización») feito por unhas reformas do sistema nacional de saúde e de benestar social. O efecto destas reformas é un aumento inmediato da carga de traballo (informal) de coidado das fillas ou esposas. De feito, a Lei 328/2000¹⁸ sobre a reforma do benestar social introduce o concepto de «subsidiariedade» para darlles un papel central a axencias intermedias na implantación das políticas sociais e utilizando a intervención do estado tan só como último recurso. A primeira axencia activada é a familia, é dicir, as mulleres.

Por outra banda, o estado recorre ás traballadoras domésticas para solucionar o problema do coidado nun contexto xeral de recortes aos servizos de benestar social e de progresiva asunción de responsabilidades por parte da familia para buscarlle solucións privadas a un problema público. En Italia a escaseza de servizos sociais, o envellecemento da poboación e o aumento da participación das mulleres italianas no mercado laboral formal contribuíron a difundir o fenómeno da chamada «cadea global do coidado» (Hochschild, 2000). As mulleres inmigrantes están empregadas para coidar do fogar ou de persoas maiores ou dependentes, polo que se crean deste xeito novas divisións de xénero, clase e nacionalidade, entre mulleres e homes italianos por unha banda, e mulleres estranxeiras que traballan como coidadoras polo outro.

O cambio desde coidadoras italianas a estranxeiras revela a persistencia dunha segregación de xénero do traballo de coidado: non ocorreu unha reorganización do traballo de coidado dentro da familia, nin unha reformulación das políticas sociais e de emprego. O estado social italiano é débil. A economía informal representa unha gran parte da economía nacional e as políticas de inmigración parecen ineficaces para sacar á luz a economía somerxida. As medidas de urxencia e as «cotas de entrada» son o instrumento principal de regularización de cidadáns/ás estranxeiros/as en Italia. No 2002 unha medida de urxencia entra en vigor para regularizar o traballo doméstico: A Lei 189/2002, modificada polo Decreto lei 195/2002¹⁹ acerca de Medidas Urxentes para a Regularización do Traballo Irregular de non Comunitarios concede máis de 300 000 permisos de traballo a mulleres²⁰. Este tipo de regularización da posición xurídica en Italia é emblemático da construción das persoas estranxeiras como figuras temporais, constantemente a piques de volverse clandestinas: conseguen unha «posición xurídica de urxencia», a mercé das flutuacións do mercado laboral e suxeita ás preferencias contractuais de quen as emprega.

Desde 1986 introdúcese a posibilidade de detraccións fiscais dos impostos pagados polos patróns como incentivos para regularizar ás traballadoras/es domésticas/os. Algunhas rexións implantaron transferencias en diñeiro para as familias que contratan a traballadoras/es domésticas/os. Con todo, estas medidas non parecen conseguir o obxectivo de que a econo-

mía informal do coidado saia á luz: unha investigación promovida recentemente pola liga católica de traballadores máis grande (ACLI) mostra que o 57% de traballadoras/es domésticas/os en Italia non traballan cun contrato legal e o 84% son mulleres (Iref/ACLI, 2007).

Os movementos feministas, a miúdo conectados con outros movementos sociais, son activos no tema do traballo doméstico e de coidado, atentos en detectar as interseccións entre racismo e sexismo e as conexións entre os recortes ao estado social e o papel das traballadoras inmigrantes no sector do coidado. Entre o 2002 e o 2003 ten lugar o primeiro activismo explícito das mulleres inmigrantes en política a través da creación de ONG mixtas e de redes entre mulleres inmigrantes e nativas.

Estas mobilizacións sociais parecen empezar a ter certa influencia política, posto que un novo contrato nacional para traballadoras/es domésticas/os foi aprobado en marzo do 2007 logo de dous anos de negociacións. Inclúe uns aumentos salariais especialmente para *baby-sitters* e coidadoras de persoas maiores, un aumento nas cotizacións ao fondo nacional de pensións e descontos fiscais para os patróns e as patroas. Hai un intento por recoñecer un valor profesional máis alto ao traballo de coidado a través da creación de categorías profesionais, mentres que se introduciron tamén o traballo a tempo parcial e unha redución xeral do horario laboral a tempo completo. Os grupos involucrados nas negociacións para o contrato foron, por unha banda, as principais federacións sindicais de traballadores do terceiro sector e sindicatos específicos como ApiColf e, polo outra as asociacións de amas de casa como Federcasalinghe. Estas son as mesmas asociacións que loitan polas transferencias e pensións para as amas de casa e o recoñecemento do traballo de coidado, e que agora teñen unha nova sección cuxo nome significativo é Domina: un sinal claro das novas xerarquías de clase e de etnia entre mulleres.

CONCLUSIÓNS

Os debates políticos máis candentes sobre «xénero e non emprego» en Italia desde 1995 ata o 2007 refírense, con distintos graos de relevancia, aos temas da conciliación de traballo e vida familiar, ás pensións e as prestacións sociais e ao traballo doméstico e de coidado. Os principais axentes que participaron nos debates foron axentes gobernamentais do Ministerio de Emprego e Asuntos Sociais, o Parlamento, as mulleres dentro dos partidos (especialmente de esquerda) e os sindicatos e os interlocutores sociais. O Ministerio de Igualdade de Oportunidades e outras axencias de igualdade parecen desempeñar un papel máis marxinal nos debates, aínda que debe profundarse máis no estudo da súa influencia. A Unión Europea tivo un papel clave en condicionar algúns dos debates sobre xénero e emprego a través da presión que pon nos estados membros para implantar as súas directivas de igualdade e grazas ás sentenzas do TXCE. As activistas feministas quedaron en moitos casos fóra da esfera da política institucional e non participaron nos debates gobernamentais sobre o tema. Con todo, estiveron activas tanto no mundo académico, a través dos seus estudos, coma no movemento, especialmente tecendo alianzas cos movementos sociais acerca de temas específicos como o traballo doméstico e a precariedade laboral.

A partir da nosa análise, podemos tirar tres conclusións xerais: a primeira é que as políticas italianas sobre «non emprego» reproducen uns estereotipos de xénero acerca da división do traballo produtivo e reprodutivo que empuxan ás mulleres a unha situación de «non emprego» para que poidan prover o traballo de coidado; a segunda é que as políticas analizadas revelan que as articulacións políticas das interseccións do xénero con outras desigual-

dades relacionadas coa clase/etnia/idade contribúen a xerar máis desvantaxes para as mulleres; e a terceira é que os debates teñen máis perspectiva de xénero cando están relacionados máis directamente co tema do coidado, mentres que outros debates que teñen implicacións de xénero importantes, como o das pensións, non teñen, porén, perspectiva de xénero.

A análise dos debates permítenos reconstruír un percorrido de vida hipotético das mulleres «non empregadas» en Italia, tanto nativas coma migrantes. Para as mulleres nativas, o percorrido vital empeza co difícil proceso de entrar no mercado laboral, tendo que aceptar a miúdo empregos precarios e de baixa cualificación nun contexto que non promove o emprego das mulleres. Unha vez que son nais, unha serie de mecanismos animan ás mulleres a saír do mercado laboral. As causas disto están non soamente nun sistema «proteccionista» de asistencia social, que está exemplificado no permiso obrigatorio de maternidade de 5 meses e no sistema de permisos parentais optativos retribuídos ao 30% do salario (que os homes utilizan pouco), senón tamén pola «non oferta» de servizos de coidado infantil e para maiores (véxase debate sobre a conciliación).

Esta situación anima ás nais, especialmente ás traballadoras do sector público, a non volver ao mercado laboral. Unha vez fóra do mercado de traballo, o mecanismo da concesión de servizos e prestacións sociais baseados no cálculo dos ingresos familiares fai máis conveniente para as mulleres dependeren economicamente da súa parella. Isto permítelles acceder aos servizos sociais, pagar impostos máis baixos e ser elixibles para transferencias de diñeiro por parte do Estado, a menos que non estean casadas cuns «gañadores-do-pan» máis ricos (véxase debate sobre as prestacións sociais). Neste caso, a protección das familias máis pobres baseada na clase social prevalece sobre as consideracións de igualdade de xénero (Addis, 1999). Se se lles engade ás prestacións sociais calculadas tomando como base o ingreso familiar tamén a oferta insuficiente de coidado infantil e doutros servizos de coidado, e a precariedade laboral, é posible identificar unha construción das mulleres como suxeitos «non empregados». Os homes, pola contra, constrúense aquí como suxeitos lexitimamente empregados e independentes, e principais «gañadores-do-pan».

As maneiras en que as interseccións do xénero coa idade, a clase e a etnia (mellor entendida aquí no sentido de nacionalidade ou cidadanía) están articuladas nas políticas parecen crear máis desvantaxes para as mulleres. Segundo pasan os anos, a nosa muller nativa ou ben non conseguirá nunca cotizar abondo para conseguir unha pensión ou ben, se conseguiu volver ao traballo logo da maternidade con algún programa de reinserción, verase obrigada a xubilarse cinco anos antes que os homes, co que aumenta a diferenza entre a retribución da súa pensión e a da súa parella masculina (véxase debate sobre as pensións). Aquí, a articulación política da intersección do xénero e as desigualdades de clase conduce a unha progresiva feminización da pobreza. Ademais, as políticas públicas empuxan ás mulleres que se van facendo maiores en dúas direccións opostas: por unha banda, prolongan a vida laboral das mulleres, posto que estas intentan traballar ata a idade máxima de xubilación para mellorar as súas cotizacións (véxase debate sobre as pensións); pola outra, requiren implicitamente o traballo de coidado das avoas para suplir as carencias dos servizos italianos de coidado infantil (véxase datos e debate sobre a conciliación). Ás mulleres maiores italianas pídeselles paradoxalmente estar empregadas e non empregadas á vez, co agravio de que o traballo de coidado, do que o estado obtén grandes beneficios, non se considera nin se trata como «emprego» e, polo tanto, non lles dá dereito a ningún beneficio social (permisos, vacacións, etc.).

O camiño vital xa de seu difícil da muller italiana entrelázase con aquel aínda máis desvantaxoso da muller inmigrante, quen, no estadio do ciclo de vida hipotético que estamos a trazar aquí, podería ser a coidadora da nosa muller nativa xa maior. Como ela non é cidadá e traballa na economía informal, non ten dereitos aos permisos parentais nin ás prestacións sociais que axudan a conciliar pero tamén desaniman á muller nativa a volver ao mercado laboral logo da maternidade. A ela empúxaa máis ben a ser nai e traballadora á vez, pero co paradoxo de ser a miúdo tratada como unha «non empregada» por dúas razóns. A primeira é porque a maioría das mulleres inmigrantes chegan a Italia sen permiso de residencia, debido á lei restritiva italiana sobre inmigración, e polo tanto teñen unha situación laboral precaria posto que poden estar regularmente empregadas ou ben a través de medidas de «urxencia» para inmigrantes ou ben a través das chamadas «cotas de entrada», que as expón a unha situación incerta que pode empuxalas en calquera momento a unha situación de «non emprego». A segunda razón é que, no caso en que a muller inmigrante é a coidadora dunha pensionista maior, a súa patroa podería ter unha pensión tan baixa que non tería a posibilidade de contratala cun contrato regular. En breve, ela será con moita probabilidade unha traballadora «informal», e polo tanto oficialmente «non empregada». As mulleres inmigrantes en Italia están expostas ao status contradictorio de ser traballadoras segregadas no sector do coidado pero formalmente resultantes como «non empregadas» porque traballan na economía informal.

Andall (2000) argumenta que a liberación das mulleres europeas de clase media ocorreu a custo das súas coidadoras non comunitarias. Con todo, isto conta unha parte da historia, posto que non hai que infravalorar o feito de que a continua «liberación» dos homes europeos, e no noso caso italianos, de asumir as súas responsabilidades domésticas e de coidado (mentres reciben servizos de coidado) tamén ocorre a custo das mulleres tanto inmigrantes coma nativas. De feito, a construción de suxeitos de xénero «non empregados» nos debates políticos analizados presupón e mantén unhas relacións de xénero desiguais de diferentes xeitos. Unha forma de facelo é a través da construción das mulleres, de calquera idade, etnia e clase, como principais responsables do coidado, mentres que ao mesmo tempo non existe case debate acerca do papel dos homes como coidadores. O cambio político cara á subsidiariedade exemplifica a tendencia a responsabilizar do coidado principalmente á familia, é dicir, ás mulleres. A explotación do traballo feminino de coidado aparece reforzada cando o xénero se cruza coa idade, a clase e a etnia (no sentido de nacionalidade e cidadanía).

Outro xeito de perpetuar uns roles de xénero desiguais é animando ás mulleres a depender economicamente das súas parellas masculinas a través dunha variedade de políticas sociais e fiscais, que ao mesmo tempo constrúen aos homes como suxeitos independentes e empregados que manteñen ás súas familias. Un último exemplo é o enfoque cara ás mulleres máis «proteccionista», que se destaca, por exemplo, nos debates sobre o permiso de maternidade obrigatorio ou na idade diferente establecida para as pensións das mulleres e dos homes. Isto amosa a existencia das tensións ideolóxicas que existen entre diferentes enfoques políticos: o enfoque «proteccionista» cara ás mulleres dunha parte da normativa italiana e o enfoque máis «igualitario» que promove a Unión Europea (a través da promoción dunha mesma idade de xubilación para mulleres e homes).

En xeral, a nosa análise preliminar dos debates italianos acerca da conciliación, do traballo doméstico e de coidado, das prestacións sociais e das pensións revela que as políticas tenden a construír diferentes categorías de mulleres como lexitimamente «non empregadas»:

nais traballadoras desanimadas a volver ao traballo, coidadoras informais de todas as idades e clases, mulleres inmigrantes que traballan na economía informal ou que veñen regularizadas por medidas de urxencia para traballar no sector doméstico e de coidado, traballadoras precarias e flexibles, pensionistas penalizadas economicamente. Todos estes suxeitos se constrúen como lexitimamente «non empregados» esencialmente para que ofrezan os seus servizos de coidado para o beneficio do Estado italiano e, en última instancia, dos homes italianos.

Un aspecto que merecería ser máis investigado é as razóns polas que determinados debates que están máis directamente relacionados co coidado, como o da conciliación e o do coidado doméstico, teñen unha certa perspectiva de xénero, mentres que outros debates sobre temas que tamén lles afectan de xeito crucial ás mulleres, como o das pensións, non teñen, porén, unha dimensión de xénero. En xeral, máis investigacións son necesarias para afondar na análise do contexto sobre «xénero e non emprego», sobre todo no que se refire á maneira en que se enmarcan as políticas, á maneira en que se constrúen os homes en relación co «non emprego», á natureza das interseccións entre diferentes desigualdades e ao papel dos diferentes axentes políticos nos debates.

Notas

¹ Agradecementos: Queremos agradecerlle á Dra. Valentina Longo (Universidade Complutense de Madrid vlongo@cps.ucm.es) a súa contribución ao informe no que está baseado este artigo. Tamén queremos agradecerlles a todas as expertas que nos axudaron coas súas suxestións e o seu tempo e que tivemos a sorte de entrevistar (xaneiro do 2007): Profa. Marina Calloni (Universidade Bicocca, Milán), Profa. Marila Guadagnini (Universidade de Turín), Profa. Manuela Naldini (Universidade de Turín) e Dra. Marina Piazza (ex-directora da Comisión Nacional para a Igualdade e Presidenta de *Gender*). Este traballo foi posible grazas á axuda do Ministerio de Educación e Ciencia (Programa Ramón y Cajal 2006) e da Comisión Europea (VI Programa Marco).

² O proxecto de investigación QUING (*Quality in Gender Equality Policies*) está financiado polo VI Programa Marco da Comisión Europea (2006-2011). Diríxelo Mieke Verloo e participan 12 equipos europeos que investigan as políticas de igualdade nos 27 países da Unión Europea máis 2 países candidatos (Croacia e Turquía), e o mesmo caso da UE. Para máis información, véxase www.quing.eu.

³ Esta sección baséase nos seguintes informes de investigación do QUING: Maria Sangiuliano e Emanuela Lombardo (2007); QUING (2007a).

⁴ Esta sección e a seguinte están baseadas no informe de investigación do QUING: Longo e Sangiuliano (2007).

⁵ O Ministerio para os Dereitos e a Igualdade de Oportunidades créase para cumprir coas indicacións e directivas das Nacións Unidas e a UE. O traballo deste ministerio sen carteira está coadxuvado polo Departamento para os Dereitos e a Igualdade de Oportunidades. O ministerio representa a posición italiana sobre asuntos de xénero no ámbito da UE, prepara as políticas de xénero do Goberno e ten a tarefa de implantar as directivas comunitarias de igualdade e a estratexia do *mainstreaming* de xénero.

⁶ No tema da conciliación de traballo e vida familiar o documento que identificamos como máis relevante nos debates é a Lei 53/2000 (a Lei 30/2003 e o Libro Branco sobre o mercado laboral consideráronse tamén, pero foron menos debatidos en relación coa conciliación); no tema do acceso a prestacións e servizos de benestar social seleccionáronse o Decreto legislativo 109/1998 e a Lei 448/1998; no tema das pensións os documentos máis debatidos son a Lei 335/1995 e Lei 243, do 23 agosto do 2004; no traballo doméstico e de coidado os documentos que nos pareceron relevantes son a Lei 328/2000 e a Lei 189/2002.

⁷ Véxase Lei 53/2000 *Disposizioni per il sostegno della maternità e della paternità, per il diritto alla cura e alla formazione e per il coordinamento di tempi delle città*.

⁸ «I costi sociali della discriminazione della donna», en *Notiziario MarketPress*, 4 de xuño do 2007, http://www.marketpress.net/notiziario_det.php?art=34538.

⁹ Véxase <http://www.camera.it/parlam/leggi/03030l.htm>.

¹⁰ Véxase *Attuazione delle deleghe in materia di occupazione e mercato do lavoro, di cui alla Legge 14 febbraio 2003*, n. 30 <http://www.parlamento.it/leggi/deleghe/03276dl.htm>

¹¹ Véxase http://www.uil.it/politiche_lavoro/librobianco.pdf.

¹² Véxase CNEL http://consiglio.regione.emilia-romagna.it/biblioteca/pubblicazioni/dossier/libro_bianco/04cnel.pdf , CGIL http://consiglio.regione.emilia-romagna.it/biblioteca/pubblicazioni/dossier/libro_bianco/09notacgil.pdf , Cisl <http://www.centrostudi.cisl.it/Formazione/documenti/sulLibroBianco.doc> Cobas http://www.cobas.it/Sito/Documenti/Materiali/AD_00_03_2002.doc.

¹³ Decreto legislativo 109, 31-03-1998: «Criteri unificati di valutazione della situazione reddituale con scala di equivalenza», G.U. 80 do 18-04-1998. http://www.regione.fvg.it/politichesociali/allegati/tutelaMaternit%C3%A0/DLGS109_1998.pdf .

¹⁴ Lei 448/1998 Misure di finanza pubblica per a stabilizzazione e lo sviluppo, art. 66. Cheques de maternidade, <http://www.camera.it/parlam/leggi/98448l.htm>.

¹⁵ Véxase Lei 243, do 23 de agosto do 2004 (Riforma Maroni) <http://www.camera.it/parlam/leggi/04243l.htm>.

¹⁶ A investigación do CNEL (2003) mostra que tan só o 1,2 % das mulleres conseguen ter 40 anos de cotizacións, mentres que o 9 % chegan a unha vida de cotizacións de entre 35-40 anos e o 52 % de todas as mulleres queda debaixo dos 20 anos. Ademais, as mulleres, malia seren a maioría das persoas retiradas, teñen pensións máis baixas, reciben o 76 % da taxa das pensións mínimas e representan o 64,8% das persoas que reciben un só tipo de pensión, por un total de 7 300 euros anuais.

¹⁷ *Il Giornale di Sicilia*, 26-01-2007, «Ecco perchè avanza l'età pensionabile delle donne».

¹⁸ Legge quadro per la realizzazione del sistema integrato di interventi e servizi sociali, <http://www.senato.it/parlam/leggi/00328l.htm>.

¹⁹ Disposizioni urgenti in materia di legalizzazione del lavoro irregolare di extracomunitari, <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/decreti/02195d.htm>.

²⁰ Con esta regularización máis de 100 000 mulleres ucraínas reciben un contrato e un permiso para quedar en Italia, antes eran ao redor de 11 000.

BIBLIOGRAFÍA

- VV. AA. 2004: *Shadow report on the women's situation in Italy, ten years after the U.N. World conference on women* (Beijing 1995).
<http://www.unece.org/oes/gender/documents/question/AlternativeRep/Italy.pdf>
- ADDABBO, Tindara e Antonella Caiumi. 1999. «Stima del Reddito esteso e ineguaglianza di genere», en Picchio, Antonella (ed.). *Lavoro non pagato e condizioni di vita*. Roma: CNEL.
- ADDIS, Elisabetta. 1999. «Gender in the Italian welfare state reforms», artigo presentado no Forum Fellow, 1998/99, *Recasting the European Welfare Status*. San Domenico di Fiesole: European University Institute.
- ADDIS, Elisabetta. 1997. *Economia e differenze di genere*. Bologna: CLUEB.
- ANDALL, Jacqueline. 2000. *Gender, Migration and domestic service. The politics of black women in Italy*. Aldershot: Ashgate.
- BARNAO, Charlie. 2006. «Nuove tendenze del fenomeno della prostituzione in Italia: verso l'invisibilità?», *Difesa Sociale*, n.º 3-4, pp. 7-15.
- BETTIO, Francesca e Janneke Plantenga. 2004. «Comparing Care Regimes in Europe», en *Feminist Economics*, n.º 10, pp. 85-113.
- BETTIO, Francesca e Paola Villa. 2000. «To what an extent does it pay to be better educated? Education and the work market for women in Italy», en González, María José, Teresa Jurado e Manuela Naldini (eds.). *Gender Inequalities in Southern Europe. Women, work and welfare in the 1990s*, pp. 150-170. Londres-Portland: Frank Cass.
- BIMBI, Franca. 1997. «La debolezza delle politiche familiari in Italia: un caso di federalismo mancato», en Bimbi, F. e Alisa Del Re (eds.). *Genere e democrazia. La cittadinanza delle donne a cinquant'anni dal voto*, pp. 193-215. Turin: Rosenberg & Sellier.
- BIMBI, Franca. 1995. «Metafore di genere tra lavoro non pagato e lavoro pagato. Il tempo nei rapporti sociali di sesso», en *Polis*, n.º 3 (anno IX), pp. 380-400.
- CALAFÀ, Laura. 2004. *Congedi e rapporto di lavoro*. Padova: Cedam.
- CALAFÀ, Laura. 2001. «Art. 9 Legge 53 del 2000. La conciliazione tra incentivi ed azioni positive», en *Diritto del Lavoro on Line*, www.unicz.it/lavoro/lavoro.htm.
- CALLONI, Marina. 2006. «(Feminist) Academics and Policy Makers in Italy: a 'Marriage' in Crisis or Still Alive?», en Braidotti, Rosi e Bertekje Waaldijk (eds.). *The Making of European Women's Studies*, pp. 56-82. Utrecht: Drukkerij Zuidam & Uithof.
- CALLONI, Marina. 2002. «From Maternalism to Mainstreaming: Femocrats and the Reframing of Gender Equality Policy in Italy», en Liebert, Ulrike (ed.). *Europeanisation, governance of gender (in)equalities, and public discourses in EU-member status*, pp. 117-148. Nova York: Peter Lang.
- CARITAS/MIGRANTES. 2004. *Immigrazione. Dossier statistico*, Roma: Idos.
- CARITAS/MIGRANTES. 2005. *Immigrazione. Dossier Statistico 2005*. Roma: Idos.
- CNEL. 2004. *Donne e Previdenza*, Informe n.º 37. Roma: CNEL.
- DEL BOCA, Daniela e Margherita Repetto Alaia (eds.). 2003. *Women's work, the family, and social Policy. Focus on Italy in a European Perspective*. Nova York: Peter Lang.
- DEL BOCA, Daniela. 2002. «The effect of child care and part time opportunities on participation and fertility decisions in Italy», en *Journal of Population Economics*, n.º 15 (3 de agosto), pp. 433-454.
- DONÀ, Alessia. 2006. *Le pari opportunità. Condizione femminile in Italia e integrazione europea*. Bari: Laterza.
- EURISPES. 2002. *Il lavoro domestico in Italia: regolare e someros*. Roma: Eurispes.
- GIORDANO, Maria. 1995. «Sindacato. Intervista a Betty Leone», en *Dwpress. Il notiziario delle donne*, 5-11/06/1995, <http://www.mclink.it/n/dwpress/dww3/art6.htm>.
- GONZÁLEZ, M.ª Teresa, Teresa Jurado e Manuela Naldini (eds.). 2000. *Gender Inequalities in Southern Europe. Women, work and welfare in the 1990s*. Londres-Portland: Frank Cass.
- GOTTARDI, Donata. 2005. «La disciplina sulla tutela della maternità e della paternità alla prova della riforma del mercato del lavoro», en Di Nicola, Paola e Maria G. Landuzzi (eds.). *Crisi della natalità e nuovi modelli riproduttivi. Chi raccoglie la sfida della crescita zero?*, pp. 96-116. Milán: Franco Angeli.
- GUADAGNINI, Marila e Alessia Donà. 2007. «Women's Policy Machinery in Italy between European Pressure and Domestic Constrains», en Outshoorn, Joyce e Johanna Kantola (eds.). *Changing State Feminism*. Houndmills: Palgrave.

- HOCHSCHILD, Arlie Russell. 2000. «Global care chains and emotional surplus values», en Hutton, N. e Anthony Giddens (eds.). *On the Edge. Living with Global Capitalism*, pp. 130-146. Londres: Jonathan Cape.
- IREF/ACLI. 2007. *Il Welfare fatto in casa*. Roma: Iref/Acli.
- IRES/NIDIL CGIL. 2003. *Terzo rapporto sul lavoro atipico*. Roma: CGIL.
- ISTAT. 2006. *Forze di Lavoro*, Media 2005. Roma: Istat.
- LONGO, Valentina e Maria Sangiuliano. 2007. *Issue histories QUING report: Italy*. Viena: IWM.
- MAURIELLO, Emanuela. 1995/1996. «Sindacato. Una serie di finestre sul baratro delle pensioni», en *Dwpress. Il notiziario delle donne*, 3-9/07/1995, 16/09/1996
<http://www.mclink.it/n/dwpress/dww7/art4.htm>
- NALDINI, Manuela. 2002. «Le politiche sociali e la famiglia nei Paesi mediterranei. Prospettive di analisi comparata» en *Stato e Mercato. Quadrimestrale di analisi dei meccanismi e delle istituzioni sociali, politiche ed economiche*, n.º 1 (abril), pp. 73-100.
- PICCHIO, Antonella. 2003. *Unpaid work and the economy. A gender analysis of the standards of living*. Londres: Routledge.
- QUINA. 2007a. *Guidelines for Issues Histories Reports*, D19. Viena: IWM.
- QUINA. 2007b. *QUING issues draft*. Viena: IWM.
- RUSPINI, Elisabetta. 2000. «Social rights of women with children: lone mothers and poverty in Italy, Germany and Great Britain», en González, María José, Teresa Jurado e Manuela Naldini (eds.). *Gender Inequalities in Southern Europe. Women, work and welfare in the 1990s*, pp. 89-121. Londres-Portland: Frank Cass.
- SABBADINI, Linda Laura. 2004. *Come cambia la vita delle donne*. Roma: Istat.
- ROSTI, Luisa. 2006. «La segregazione occupazionale in Italia», en Simonazzi, Annamaria (ed.). *Questioni di genere, questioni di politica. Un'analisi delle trasformazioni economiche e sociali in una prospettiva di genere*, pp. 93-112. Roma: Carocci.
- SANGIULIANO, Maria e Emanuela Lombardo. 2007. *State of the Art and Mapping of Competences QUING Report: Italy*. Viena: IWM (www.qing.eu).
- SARRACENO, Chiara e Manuela Naldini. 1998. *Mutamenti della famiglia e politiche sociali in Italia*. Bologna: Il Mulino.
- SIMONAZZI, Annamaria (ed.). 2006. *Questioni di genere, questioni di politica. Un'analisi delle trasformazioni economiche e sociali in una prospettiva di genere*. Roma: Carocci.
- TRIFILETTI, Rossana. 1999. «Women's labour market participation and the reconciliation of work and family life in Italy», en Den Dulk, Laura, Anneke Van Doorne Huisjes e Joop Schippers (eds.). *Work Family arrangements in Europe*, pp. 75-101. Ámsterdam: Thela Thesis.
- TRIFILETTI, Rossana. 2006. «Il concetto di conciliazione e le pratiche quotidiane. Un'analisi comparata in cinque paesi europei», en Simonazzi, Annamaria (ed.). *Questioni di genere, questioni di politica. Un'analisi delle trasformazioni economiche e sociali in una prospettiva di genere*, pp. 27-50. Roma: Carocci.
- VILLA, Paola. 2006. «Famiglia, impresa, società: gli effetti delle politiche di conciliazione», en Simonazzi, Annamaria (ed.). *Questioni di genere, questioni di politica. Un'analisi delle trasformazioni economiche e sociali in una prospettiva di genere*, pp. 63-92. Roma: Carocci.
- VILLA, Paola. 2006. *National Expert Assessment of the Gender Perspective in the National Report on Strategies for Social Protection and Social Inclusion 2006 – the Italian national report*. Informe Externo. Vol. de decembro. Proxecto EGGSI-EU. Directorate-general Employment and Social Affairs, Unit G1 Equality between women and men, EWERC, Manchester Business School.
- VILLA, Paola. 1997. «Donne e lavoro: alcuni nodi irrisolti», en Bimbi, Franca e Alisa Del Re (eds.). *Genere e democrazia. La cittadinanza delle donne a cinquant'anni dal voto*, pp. 141-156. Turín: Rosenberg & Sellier.
- ZANFRINI, Laura (ed.). 2005. *La rivoluzione incompiuta. Il lavoro delle donne tra retorica della femminilità e nuove disuguaglianze*. Roma: Edizioni Lavoro.